

'ייסודות'

כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

מתי החלה מלחמת העצמאות?

מחבר : אלון קדיש

מקור : 'ייסודות', גיליון 4 : 20 שנה למבצע חומת מגן ו-40 שנה לשל"ג.

עורכים : אלי מיכלסון, יוגב אלבז, יניב פרידמן ושאול ברונפלד

הוצאה : המחלקה להיסטוריה בצה"ל

שנת ההוצאה : 2022

תקציר

מתי החלה מלחמת העצמאות? על פניו התשובה לכך ידועה וברורה: ההיסטוריוגרפיה המקובלת קובעת כי המלחמה החלה ב-29 בנובמבר 1947, לאחר החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל. אולם במאמר שלפניכם עומד פרופ' אלון קדיש על חוסר הבהירות באותה העת לגבי מועד תחילתה של המלחמה ומתוך כך על הגדרתה ועל מהותה – ההתפרצות של האלימות הבין־קהילתית בארץ ישראל על רקע החלטת החלוקה או המלחמה בין צבאה של המדינה החדשה ובין הצבאות של שכניה. חוסר בהירות זה נבע בחלקו מהמציאות בשטח ובא לידי ביטוי בחוויותיהם של הלוחמים עצמם.

האם החלה המלחמה לאחר חלוקת החלוקה באו"ם, ב-29 בנובמבר 1947? במרץ 1948 כפי שהכריזו ראש המפקדה הארצית של ארגון ההגנה ישראל גלילי והרמטכ"ל יעקב דורי? או לאחר הכרזת העצמאות, הקמת מדינת ישראל, ב-14 במאי, והפלישה של צבאות ערביים סדירים? מתי "המאורעות הפכו למלחמה"?

מחוסר הבהירות עולה שלמעשה מדובר בשתי מלחמות משני סוגים שונים, מלחמה בין צבאות של מדינות ריבוניות ומאבק בעל אופי בין־קהילתי בין שתי תנועות לאומיות, על השליטה בארץ ישראל, שנמשך עד היום.

מתי החלה מלחמת העצמאות?

אלון קדיש¹

ב־31 במאי 1948, כשבועיים אחרי ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, ב'עיתון רשמי'² פורסמה 'פקודה המקימה צבא-הגנה למדינת ישראל'. בפקודה, הידועה כ'פקודת צבא-הגנה לישראל, תש"ח-1948', נקבע שכל הציוויים, ההכרזות והתקנות בענייני שירות לאומי, שפרסמו המוסדות הלאומיים מט"ז בכסלו תש"ח, 29 בנובמבר 1947, נותרו תקפים כל עוד לא יוחלט אחרת. התאריך הנקוב ציין לכאורה את תחילתו של תהליך רציף שהוביל להקמתו של צה"ל במהלך המלחמה, וממילא – את תאריך תחילתה של המלחמה.

אולם מהמשך החקיקה נראה שהדבר כלל לא היה ברור. 'חוק שירות ביטחון, תש"ט-1949', שנתקבל בכנסת ב־8 בספטמבר 1949,³ נועד להסדיר מבחינה משפטית את סדרי השירות בצה"ל המוקם מחדש אחרי המלחמה, תוך שהוא מחליף את כל החוקים והצווים הקיימים בנושא. בסעיף 6 'שירות סדיר' (סעיפי משנה י, יא) נקבע שתקופת הזכאות משירות סדיר של שנתיים, למי שכבר שירת תקופה כלשהי בצה"ל, תחושב מ'י"ט בטבת תש"ח, 1 בינואר 1948, ותחול על "כל שירות ששר הביטחון יכריז עליו, בהכרזה שפורסמה ברשומות, כשירות צבאי לצורך סעיף זה".⁴

בתולדות מלחמת העצמאות אין ולא נודעה כל משמעות מיוחדת לתאריך 1 בינואר 1948, ונראה שהשתרבו לנוסח החוק בהיסח הדעת. לעומת זאת ב'חוק הנכים (תגמולים ושיקום), תש"ט-1949',⁵ שנחקק בכנסת מייד אחרי 'חוק שירות ביטחון' ופורסם צמוד לו ב'ספר החוקים', נקבע ששירות צבאי הוא התקופה שמ"ז בכסלו תש"ח (30 בנובמבר 1947) עד כ"א באייר תש"ח (30 במאי 1948), יום לפני הקמתו הרשמית של צה"ל.⁶

תיארוך זה של שירות צבאי לפני הקמתו של צה"ל מ־30 בנובמבר 1947 חזר גם ב'חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום) תש"י-1950' עם התוספת שלפיה ייחשב גם כל שירות פעיל מוקדם יותר, "ביחידה מאורגנת שלחמה בארץ ישראל למען עצמאות ישראל". אולם נראה שחוסר ההחלטיות לגבי תאריך המלחמה נותר על כנו. בידיעה בעיתון 'דָּבָר' ב־2 באפריל 1951 על חלוקת אות המלחמה ('אות הקוממיות') דווח שזכאים לקבלו "כל החיילים שהשתתפו בפעילות הצבאית בתקופה שבין 1.2.48 (ראשית החיול הרשמי לצה"ל [כך]) ובין 10.3.49 (יום כניסת צבאנו לאילת וסיום הפעולות הצבאיות בארץ)".⁷ בדומה לתאריך 1 בינואר 1948 בחוק שירות ביטחון, לא הייתה כל משמעות מיוחדת לתאריך 1 בפברואר 1948. צה"ל עוד לא הוקם רשמית, וממילא לא החל החיול הרשמי לשורותיו.⁸

¹ פרופסור (אמריטוס) אלון קדיש מהחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית. בעבר כיהן בתפקיד ראש המחלקה להיסטוריה בצה"ל.
² תוספת א', עמוד 9.

³ ספר החוקים 25, כ"א באלול תש"ט, 15.9.1949, הצעת החוק התפרסמה ב־16 באוגוסט 1949.

⁴ שם, עמ' 274–275.

⁵ שם, עמ' 278–285.

⁶ שם, עמ' 278.

⁷ סופרנו הצבאי, "אות הקוממיות" יחולק בשבוע העצמאות", דָּבָר, 2 באפריל 1951.

⁸ צו 5, שהתפרסם באותו היום, קבע שכל בני 17–25 מיום 10 בפברואר 1948 חייבים לשאת כרטיסי התייצבות. הצווים החשובים בהקשר צו זה היו צו 1 שפורסם באוקטובר 1947, לפני ההכרזה באו"ם, וקרא לבני 17–25 להתייצב ולהירשם, וצו 6 מיום 3 בפברואר 1948, שקבע "חובת שירות מלא (לא פחות משנה) של בני 19–23". פנחס גוברין, צו קריאה תש"ח התגייסות היישוב למערכה, תל אביב: מערכות, תשל"ב, עמ' 24–28, 108.

בשנים הבאות נזקק המחוקק להגדיר את הזכויות הקשורות בשירות צבאי, ומתוך כך, בין היתר, באלו ששירתו בתפקיד צבאי ושהגדרות הרשמיות של שירות סדיר אינן חלות עליהם, כגון חברי ההגנה, חברי המחותרות אצ"ל ולח"י ואנשי משטרת היישובים העבריים, שפעלו בתקופה שלפני 29 בנובמבר 1947, או 'אזרח שנקלע לפעילות קרבית' והשתתף בפעולת צה"ל, ולכן ניתן ל"חיילו למפרע".⁹ הדברים מעידים על כך שהתאריך 29 בנובמבר 1947 התקבע בחקיקה כתאריך תחילתה של המלחמה, אף שהתאריך השרירותי 1 בפברואר 1948 שב ומופיע בגרסאות המאוחרות של פקודות מטכ"ל כתאריך שממנו ואילך השתתפות בפעולות צבאיות במלחמת העצמאות מקנה את הזכות לענוד את 'אות הקוממיות'.¹⁰

התאריכים 29 ו-30 בנובמבר התקבעו גם בהיסטוריוגרפיה כמועד תחילתה של המלחמה. כך למשל בספרם של מאיר אביזוהר ואבי בראלי, המביא את דיוני מפא"י בשנה האחרונה למנדט הבריטי, נכתב:

באותו בוקר [30 בנובמבר] נורו יריות על אוטובוס של 'אגד' בדרכו מנתניה לירושלים, שישה יהודים נהרגו ותשעה נפצעו. גם במקומות אחרים נערכו התקפות ערביות על כלי-רכב של יהודים. באותו יום הכריז הוועד הערבי העליון על שביתה כללית לשלושה ימים, החל ב-1 בדצמבר. בכך החלה המלחמה.¹¹

אלא שב-29 וב-30 בנובמבר 1947 לא נראה היה שפרצה מלחמה. הפך הרשמי לפריצתה של מלחמה הוגדר באמנת האג ב-1907 בעקבות מלחמת רוסיה-יפן, שפרצה ב-1904, כשבמפתיע תקפה יפן את הצי הרוסי בנמל פורט ארתור, ללא הכרזת מלחמה. האמנה שנוסחה בוועדת האג השנייה קבעה שמעשי איבה (בין מדינות) יתחילו באזהרה מוקדמת בצורת הכרזת מלחמה או אולטימטום.¹² הישות המדינית היחידה בארץ ישראל הייתה ממשלת המנדט. החלטת החלוקה התקבלה על ידי העצרת הכללית של האומות המאוחדות, ויישומה הופקד בידי ועדת ביצוע שצפויה הייתה להגיע בהקדם לארץ ישראל, להתמקם בתל אביב ולהתחיל לבחון את אופן העברת השלטון לידי הקהילות המקומיות.¹³ הערכה שכיחה, שהתבססה על ניסיון העבר, בייחוד המרד הערבי, ועל ניתוח המערכת הפוליטית-ערבית בארץ ישראל, הייתה שצפויה חזרה על דפוסי האלימות המוכרים, ובהם התקפות על שכונות יהודיות בערים המעורבות, על התחבורה היהודית ועל יישובים מבודדים. במאמר פרשנות שהתפרסם ב-2 בדצמבר בעיתון 'דָּבָר', כתב מנחם קפליוק, הממונה על המדור לענייני ערבים ואסלאם, שנימת העיתונים הערביים המקומיים "מזכירה [את] ראשית [שנת] 1936. היא מסיתה, מעוררת לפעולה ומאיימת בצורה פרועה מאוד. הם מלהיבים את התושבים השקטים לקום ולהפריע את הקמת העצמאות היהודית".¹⁴

⁹ ראו דברי חיים יוסף צדוק, יו"ר ועדת החוץ והביטחון, "חוק העשורים בצבא ההגנה לישראל, תש"ל-1970", בקריאה שנייה, דברי הכנסת 1970, חוברת ג', עמ' 95.

¹⁰ ראו **הוראות הפיקוד העליון 03.0905**, סעיפים 4 ו-5, 23/8/2005.

¹¹ מאיר אביזוהר ואבי בראלי (עורכים), עכשיו או לעולם לא? דיוני מפא"י בשנה האחרונה למנדט הבריטי, מבואות ותעודות, כרך ב, בית ברל: הוצאת עיינות, תשמ"ט (להלן: אביזוהר ובראלי [עורכים], עכשיו או לעולם לא?), עמ' 275. בדומה לכך קבע ברגוריון בהקדמתו לתולדות מלחמת הקוממיות של ענף היסטוריה במטכ"ל: "בשלושים בנובמבר, למחרת ההחלטה ההיסטורית של האו"ם, החלה מערכת-הדמים מצעד הערביים". דוד ברגוריון, "מחזון המדינה עד מלחמת-הקוממיות (הגיגים וזכרונות)", **תולדות מלחמת הקוממיות**, הוצאת 'מערכות' צבא הגנה לישראל [הדפסה ראשונה, פברואר 1959], הדפסה שמונה עשרה, אוגוסט 1972, עמ' 41. בך גוריון חתם את ההקדמה כך: "שדה-בוקר, כ"ג תשרי תשי"ט, 10.1958".

¹² "Preamble and Article, Convention III, relative to the opening of hostilities, The Hague, 18 October, 1907".
¹³ ראו למשל, "הכנות להעברת ועידת או"ם מיד", דָּבָר, 1 בפברואר 1947; וכן דוד ברגוריון, **יומן המלחמה – מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט**, כרך א', תל אביב: החברה להפצת משנת של דוד ברגוריון, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1983, עמ' 10.

¹⁴ מנחם קפליוק, "מה מתרחש כיום בין הערבים", דָּבָר, 2 בדצמבר 1947.

עוד הוסיף קפליוק כי ברחוב הערבי "שולטים החוסיינים, והמועמדים לפעולות אלימות שנועדו להפריע לחלוקה היו כנופיות שודדים וגנבים, מוסלמים קיצוניים, ובהם האחים המוסלמים, גואלי דם, קרוביהם של אלו שנהרגו בפעולות תגובה של יהודים" ומעט מחברי הארגונים 'נג'אדה' ו'פתווה'. תקוותם של הקיצונים הייתה לגרור את הצד היהודי לתגובות "חרופות ובלתי שקולות", ובעקבות זאת יאלצו את שליטי ערב לקיים את הבטחתם להתערב במקרה של סכנה רצינית לערביי הארץ.

בהסתמך על דעת יועציו לענייני ערבים, באותה עת העריך בןגוריון שהישוב עומד לפני מלחמה טוטלית, אולם זו תתרחש רק אם יצליח המופתי 'לסחוט' ממדינות ערב עזרה צבאית וכספית.¹⁵ הוויכוח בינו ובין חבריו בהנהגת המוסדות היה על חומרתם של אמצעי הנגד של ההגנה שיאפשרו ליישוב להיערך למלחמה עתידית זו. דעת המתונים הייתה שאפשר למנוע הידרדרות למלחמה עם מדינות ערב על ידי ייצוב המצב הפנימי, ולכן צו השעה הוא איפוק. "אפשר למנוע את מרחץ הדמים", כתב ישראל שוכמן (שוחמי), איש מפא"י, ממייסדי 'דָּבָר' ומנהל הסניף הירושלמי של העיתון.

ראשית משום שהאוכלוסייה הערבית בארץ אינה רוצה בשפיכות דמים, בהרס הכללי הכרוך בו. היא יודעת היטב כי דבר זה לא יביא להם שום תועלת, אלא יפגע בה מכל הבחינות לא פחות מאשר ביהודים... אין הם רואים סכנה לעצמם מהפטרון שהוחלט עליו [חלוקה], והם יודעים כמונו היטב היטב כין אין פתרון זה מספק סיפוק מלא את שני הצדדים, אולם אין טוב ממנו במציאות שנוצרה בתוכנו.¹⁶

היו שראו לכך סימנים ברורים במאפיינים של ההתפרצויות האלימות מייד אחרי החלטת האו"ם. כך העריך 'דָּבָר' שההתקפות הערביות באזורי המגע שבערים המעורבות, ובכלל זה במרכז המסחרי בירושלים וברמלה, על התחבורה של ירושלים וממנה, לא היו "על דעת ההמונים הערבים". "כפי שמוסרים ממקורות מהימנים, בוצעו המאורעות על ידי שכירי החוסיינים כדי להעמיד את כינוסה הקרוב של הליגה הערבית בסימן של שפיכת דמים למען תקבל החלטות קיצוניות. המפגינים בירושלים קראו אתמול [2 בדצמבר 1947]: 'חג' אמין, חג' אמין'".¹⁷

לקראת סוף השבוע הראשון מאז החלטת החלוקה היו שזיהו סימנים בשטח לרגיעה אפשרית. הוועד הערבי העליון קרא לשקט וביטל אספות והפגנות שתוכננו ליום שישי, 5 בדצמבר 1947.¹⁸ באזור הרצלייה הצליחו ראשי היישובים הערביים (מוח'תארים) להרגיע את שכניהם הערבים שבלחץ 'מסיתים ערבים מאנשי החוסיינים' כבר התכוונו לברוח.

אחד מנכבדי הערבים, יחד עם שליח היישובים העבריים, עברו במכונית בכל המקומות הערביים שבסביבה ושלתו להם את דברי המוכתרים היהודים. הערבים מצדם גם הבטיחו לא להרשות

¹⁵ דברים משיבת מזכירות מפא"י ב'9 בדצמבר 1947 בתוך: אביזוהר ובראלי (עורכים), עכשיו או לעולם לא, עמ' 280.

¹⁶ ישראל שוכמן, "הימלא השלטון את התחייבותו?", דָּבָר, 5 בדצמבר 1947.

¹⁷ מ. פין, צ' לוי, ה. פראגר, ג. בן-שלום וא. קצנגולד, "קבוצות פורעים השתוללו בירושלים ובמבואות תל אביב", דָּבָר, 3 בדצמבר 1947.

¹⁸ "הוועד הערבי קורא להמנע מהפגנות", דָּבָר, 5 בדצמבר 1947.

לזרים להיכנס לכפריהם כדי לשמור על יחסי השכנות הטובים השוררים בסביבה זו במשך כל השנים.¹⁹

השימוש בלקחי המרד הערבי כנקודת מוצא להערכת המצב החדש כללה גם את ההמלצה על מדיניות הבלגה כמתאימה ביותר לנסיבות.

הצד שיהיה לו כוח ההתמדה הגדול ביותר הוא הצד המנצח. והכוונה להתמדה בכל המובנים: באינטרס, ברצון, בנכונות של הקרבה עצמית, במתן כסף [לקרנות היישוב] וכו'. וכל מי שיודע את העם הערבי לארצותיו בתקופתנו... אינו יכול לענות על שאלה זו אלא כך: כוח ההתמדה של היהודים גדול יגדל מכוח התמדה של הערביים.²⁰

מלחמת העצמאות, שתחילתה נקבעה בדיעבד כמועד החלטת החלוקה או למחרתו, החלה בהתפרצויות אלימות מקומיות בדרגות חומרה שונות. הן לא היו שונות באופיין ובחומרתן מפרצי אלימות קודמים בהיסטוריה של היחסים הבין-קהילתיים בארץ ישראל, שלקראתם ידע היישוב להיערך. חברי שתי הקהילות הקימו מיליציות מקומיות, שלחלקן הייתה היסטוריה ארגונית שכללה את תקופת המרד הערבי. התוקפים והמגינים היו מצוידים בנשק קר, חלקו מייצור עצמי, ובנשק חם, בדרך כלל רובים ואקדחים, רובו בבעלות פרטית, ובפצצות הטלה מאולתרות. ההתקפות חסרו תחכום טקטי כלשהו, והן התאפיינו בהתנפלות המונית על כלי רכב, במארבים, בשוד ובפגיעה ברכוש. הללו נערכו בדרך כלל באור יום ונפסקו עם חשכה או כשהשלטון הבריטי התערב בכוח. בסיומן היה מספר הפצועים גדול יותר ממספר ההרוגים. בה בעת נותרו בתוקפן מערכות היחסים הבין-קהילתיים המסורתיים, כולל מרותן של ההנהגות המקומיות ושימור ערוצי ההידברות ביניהן. ערעור דו-הקיום יוחס להשפעתם של גורמים פוליטיים חיצוניים ולחדירתם לאזור של כוחות מזוינים הכפופים למרויות חיצוניות.²¹ התנגשויות מקומיות אלו היו המשך של עימותים מקומיים היסטוריים, והנטייה, בדרך כלל בדיעבד, הייתה להעניק להם מעטה לאומי, שהעיד על פטריטיזם והסווה כוונות פליליות שהיו ונותרו.

ב-10 בדצמבר 1947 ב'במחנה', עיתון חי"ש תל אביב, התפרסם המאמר 'התגוננות אמיצה ושקולה', ובו נכתב: "עד עתה לא היו ניסיונות רציניים של התקפות. טרם הותקפו ישובים בודדים ומרוחקים ועדיין לא נעשו ניסיונות-פריצה לתחום הישוב היהודי בערים המעורבות".²² בגיליון מ-29 בדצמבר 1947, חודש אחרי החלטת החלוקה, ניתח הביטאון את "ההפוגה החלקית שחלה בפעולות הערבים נגד הישוב – יש רושם שהיא באה יותר מאליה ומסיבות פנימיות מאשר לפי צו הועד העליון. התברר שהציבור הכללי אינו נמשך למאורעות, ובעיקר בולט הדבר בסקטור הכפרי שמתוכו באו הפניות ליחסי שלום עם השכנים היהודים, ביפו ובחיפה".²³ מדברים אלה התקבל הרושם שההכנות המקומיות בצד הערבי נושאות "בראש וראשונה אופי של אמצעי הגנה. (ארגון

¹⁹ "ערבים בשרון אינם שועים לאיומי המסיתים", דבר, 5 בדצמבר 1947.

²⁰ מ.א., "הערבים אחרי ההחלטה", דבר, 5 בדצמבר 1947.

²¹ מחקר ייחודי העוסק בהספק זה של תחילת המלחמה, הוא מאמרו של שמריהו בן פז, "הכנופיות הפליליות הערביות במלחמה הבין-קהילתית 1947–1948", בתוך: אלון קדיש (עורך), תש"ח ואילך – מחקרים של האסכולה הירושלמית על מלחמה, צבא וחברה, מושב בן שמן: מודן הוצאה לאור, 2015.

²² במחנה, 10 בדצמבר 1947. על במחנה ראו מאמרו של מאיר חזן, "במחנה: ביטאונה התל-אביבי של ההגנה, 1934–1946", קשר, 39, סתיו 2009, עמ' 125–137.

²³ במחנה, 29 בדצמבר 1947.

שמירה, אמצעי זהירות – בעיקר אחרי שבוצעו פעולות תגמול). עיקרה של האלימות הערבית הייתה יוזמה של כנופיות 'פרטיות' למחצה, המהוות המשך לכנופיות השודדים שהיו קיימות בארץ גם לפני גל המאורעות האחרון. חלק מן האנשים שגויסו לשמירה והגנה, ואשר מעוניינים במתיחות מטעמי פרנסה, וכן סוכנים ועסקנים ומסיתים שונים".²⁴

בכמה מקומות היו ההתקפות הערביות תכופות יותר ואלימות במיוחד. עיקר תשומת הלב, חלקה בדיעבד, התמקדה בהתקפות על התחבורה היהודית בכביש תל אביב-ירושלים. בקרב הלוחמים היהודים שאבטחו את התחבורה נוצרה, מוקדם מבמקומות אחרים, חוויה של מלחמת קיום יום-יומית המלווה בתחושה קשה של בדידות. ב־5 בינואר 1948, בעקבות נפילתו בקרב של המלווה הראשון מירושלים אהרון סילמן, כתבה הדסה אביגדורי, סטודנטית ירושלמית מהרזרבה של הפלמ"ח,²⁵ שליוותה שיירות מירושלים ואליה, ביומנה:

השיירה האחרונה [26 בדצמבר; שיירת אוטובוסים שהותקפה בקסטל ובה נהרג הנס בייט, מנהל עליית הנוער] חוללה משבר בין החבריה שלנו. אמנם גם קודם הרגשנו לפעמיים שאנו צעירים לשאת בעול בעצמנו, ואין איתנו אדם מבוגר ומנוסה, שיכול ליעץ ולהדריך. אולם קיבלנו זאת כמובן מאלינו שרב האנשים עוסקים, איש איש בענייניו הפרטיים, ועלינו לעזוב את לימודינו ואת כל עיסוקינו ולנסוע יום-יום ולשמור עליהם ולהבטיח אותם. לפעמים, אפילו אנו מבטיחים בשיירות חברים סטודנטים, שממשיכים עדיין ללמוד ונוסעים לביקור בביתם בתל-אביב לימי שבתות. בעוד אנו מגויסים ושומרים עליהם. זה נראה לכולם כל כך ברור ומובן שאין איש מתפלא על כך. אנו אנו הפלמ"ח.²⁶

לאחר חודשיים של שחיקה מתמשכת, ב-4 במרץ 1947, כתבה הדסה אביגדורי ביומנה:

אני מנסה לכתוב צוואה... למעשה יש לי רק משאלה אחת, והיא שלא יניחו לשום בחור ובחורה בגיל הגיוס – לא למלא את חובתם כולל סטודנטים שעדיין לומדים ועוד רבים שנסעו ללמוד בחוץ-לארץ. חייבים להכריז על גיוס מלא. על כל הנוער להירתם למלחמה וגם על המבוגרים לתמוך יותר מאשר הם תומכים היום. הם יכולים לעזור הרבה, בעיקר בעניינים האדמיניסטרטיביים.²⁷

אליהו (אליק) שמיר, אחיו של הסופר משה שמיר שבראשית 1948 החל לעבוד במערכת 'במחנה', היה בראשית המערכה על התחבורה האחראי על אבטחת תחבורה היהודית מחולון ומתל אביב, דרך צומת בית דגן (בית הקרן הקיימת) לראשון לציון, כשהוא פועל מתחנת משטרת היישובים (הנוטרים) במקווה ישראל באמצעות נוטרי התחנה וטנדר.²⁸ משה שמיר תיאר את הלך רוחו של אחיו בראשית שלב השיירות:

איש לא שמעו עושה שימוש במילה מלחמה, אבל שנואים היו עליו אלה שלא הבינו כי כבר אנו בתוך תוכה. בוויכוחים... נקט אליק עמדה שלא סבלה פשרות. אמר שיש להנהיג משטר של מלחמה

²⁴ שם.

²⁵ חברי פלמ"ח ששחררו אחרי שירות מלא נחשבו לרזרבה זמינה במצבי חירום.

²⁶ הדסה אביגדורי-אבדיב, בדרך שהלכנו – מיומנה של מלוות שיירות, מהדורה שנייה, תל אביב: משרד הביטחון, 1989, עמ' 25.

²⁷ שם, עמ' 56.

²⁸ דן אל קרייתי, 19 דצמבר 1947, ארכיון צה"ל 41/321/1948.

בכל חומרתו. אמר כי את ההשליות יש להניח לפוליטיקאים, כגון שאפשר לאתר את המהומות או שהחיים בעיקרם ממשיכים להתנהל במסלולם... צריך להכריז משטר של חירום ביישוב, לקרוא לילד בשמו... יותר מכל הריהו נגד הסיסמה האווילית של יושבי-ישיבות, עיתונאים וחובשי ספסל-השדרות הסיסמה שהכל, למעשה, נמשך כדרכו. בפירוש לא!²⁹

ב־14 בינואר 1948, אחרי הפסקה של חצי שנה "מטעמי זהירות", התחדשה הוצאת 'בינינו' (עלון לאינפורמציה פנימית) ששימש מפקדים להסברה בעל־פה. בראש העלון נכתב: "השמד אחרי הקריאה", וכן: "קרא, הסבר, והשמד!"³⁰ לפיו, אומנם ההתקפות הערביות הראשונות, בין השאר בכביש תל אביב-ירושלים, היו למטרות תעמולה, והן "נערכו ברובן ע"י חיל שכירים ולהקת הרפתקנים מבלי להוות גרעין של צבא. אולם מערכה זו גררה אחריה בהכרח פעולות ששיתפו חלק לא מבוטל של הנוער הערבי. כיום מעריכים את מספר הצעירים המגויסים המשתתפים בפועל בקרבות ההטרדה באלף איש". למעשה, התוצאה הייתה שבזירות מקומיות, בהן כביש תל אביב-ירושלים והדרך לנגב, התחוללה "מלחמה בלתי פוסקת".³¹ בליל 22-23 בדצמבר תקף הפלמ"ח את הכפרים דיר איוב, יאלו ובית סוריק, והתקפות אלו תוארו כ"קרבות עם כנופיות בריוניות".³²

בגיליונות הבאים של 'בינינו'³³ תוארו פעולות גמול של הפלמ"ח נגד התחבורה הערבית ליפו: "מכוניות נוסעים ערביות הותקפו ומכוניות משא הוצתו. הנהגים הוצאו להורג".³⁴ כמו כן הותקפו הכפרים קסטל ויאזור,³⁵ וכפר מעיאר (במפה הבריטית Al Mughar) שבין קיבוץ גבעת ברנר לגדרה הותקף בעקבות התקפה ערבית על שיירה לדרום.³⁶ אחרי ההתקפה של צבא ההצלה על קיבוץ טירת צבי שבעמק בית שאן הוערך ש"שוב מסתמן קו הפעולה, המכוון למלחמת הטרדה ממושכת",³⁷ ובו "גם הכבישים ש'נהנו' משקט יחסי, עומדים כיום באש בלתי פוסקת. אנשינו המבטחים את התחבורה עומדים כמעט יום יום בקרב אש מטווח קצר".³⁸

כעבור כמה שבועות, ב־19 במרץ 1948,³⁹ קבע 'בינינו': "אנחנו יודעים שאנחנו שרויים במלחמה... והמערכה מקיפה את כל הציבור על כל שדרותיו". ביטוי רשמי לכך ניתן מספר ימים אחר כך בפקודת היום לציון י"א באדר, יום נפילתו של יוסף טרומפלדור, ב־21 במרץ 1948, בחתימת הרמ"א (ישראל גלילי) והרמטכ"ל (יעקב דורי): "חיילות ההגנה – דום! אנו בתוך המלחמה".⁴⁰

ההצלחות הערביות לחסום את מעברן של השיירות לירושלים הגיעו לשיאן ב־24 במרץ 1948 בהתקפה על שיירה של שלושים משאיות ושל שבעה משוריינים ליד הכפר סריס. ארבע משאיות מקדמת השיירה הצליחו להגיע לקריית ענבים, 14 כלי רכב, 12 משאיות ושני משוריינים ננטשו ונשרפו, שבע משאיות מקצה השיירה חזרו

²⁹ משה שמיר, **במו ידיו פרקי אליק**, מהדורה עשירית, מרחביה: ספרית הפועלים, תשכ"ה, עמ' 211-222. ב־22 בינואר 1948 ביאזור, במהלך סריקה שגרתית לקראת מעבר שיירה, נהרגו אליהו שמיר וכל ששת הנוטרים שבטנדר של תחנת מקווה ישראל, ממארב של אש צולבת.

³⁰ מכון לבון, ארכיון תנועת העבודה, V, 16.

³¹ "במערכה", **בינינו**, 14 בינואר 1948.

³² שם.

³³ **בינינו** 2, 22 בינואר 1948; **בינינו** 3, ללא תאריך (כנראה מסוף ינואר 1948).

³⁴ **בינינו** 2, 22 בינואר 1948.

³⁵ **בינינו** 3, ללא תאריך; **בינינו** 4, 5 בפברואר 1948.

³⁶ "מפעילות יחידותינו", **בינינו** 5, 4-17 בפברואר 1948.

³⁷ "במערכה", **בינינו** 6, 26 בפברואר 1948.

³⁸ שם.

³⁹ **בינינו** 8, 19 במרץ 1948.

⁴⁰ "פקודת יום מס. 2 מטכ"ל", **בינינו** 21 במרץ 1948.

לחולדה, וניצולי השיירה מצאו מחסה בבניין המשאבות התחתון בחסות הצבא הבריטי שבסופו של דבר ליווה את שרידי השיירה לקבוצת גזר.⁴¹ הפתרון שעליו הוחלט בפלמ"ח היה "להשיב מלחמה כיאות" על ידי ריכוז כוח ובו 'גדוד ירושלים' (בהמשך הגדוד השישי) מתוגבר בפלוגה עם שריוניות מ'גדוד שער הגיא' (בהמשך הגדוד החמישי) שנועד להתקיף כדי להכריע את הכפרים שלאורך הדרך בגזרת שער הגיא.⁴² כישלון השיירה שחזרה מגוש עציון ושנתקעה ליד בריכות שלמה (נבי דניאל) ב'29 במרץ 1948, כישלון שיירת חולדה ב'31 בחודש שנועדה להעלות את הגדוד הרביעי של הפלמ"ח לקריית ענבים והתגבור מ'גדוד שער הגיא' עיכבו את הפעולה המתוכננת. זו הפכה למבצע 'נחשון' בשיתוף חטיבת גבעתי ואחריו למבצע 'הראל', והללו היו מפנה בלחימה. משלב זה עברו כוחות ההגנה למתקפות שתכליתן לכבוש שטחים בקרבות גדודיים במבצעים של עד חטיבה.

בסופו של דבר, המלחמה בין צה"ל ובין הצבאות הערביים הסדירים שפלו לארץ ישראל אחרי ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, האפילה על המאורעות בחודשיים הראשונים שאחרי החלטת החלוקה. כותרת ספרו של העיתונאי יוסף אוליצקי, 'ממאורעות למלחמה',⁴³ ביטאה, לשיטתו של ברגוריון, את מהותה של הלחימה באזור תל אביב עד לכניעתה של יפו אחרי הכרזת המדינה וסיום המנדט. זמן קצר אחרי המלחמה במבוא לספר כתב דוד ברגוריון:⁴⁴

הייתה זו תקופת-מעבר משלטון זר לעצמאות יהודית, מהגנה במחתרת לצבא הגנה לישראל, מהתגוננות בפני כנופיות-לעמידה נגד צבאות סדירים. המאורעות הפוליטיים והצבאיים, שהתרחשו אחרי 14 במאי 1948, היו עשירי-עלילות ורבי-תוצאות יותר מאשר מפעל ההגנה בחמשת החודשים וחצי לפני הקמת המדינה... העלילות האדירות של צבא הגנה לישראל לאחר הפלישה האפילו כאילו על מפעלי ההגנה שלפני הקמת המדינה-והסיבה מובנת.⁴⁵

הצלחתו של ארגון ההגנה, כדברי ברגוריון, "לעמוד בשער ולאגור תוך-כדי-התגוננות כוחות נוספים, לגייסם, לציידם, לאמנם ולהכשירם למערכה ההיסטורית המכריעה – ההתמודדות עם צבאות ערב"⁴⁶ הייתה חיונית להצלחה בקרבות שבעיני ברגוריון היו החשובים ביותר, במלחמה בצבאות הערביים. אולם הוא הגזים בהנגדה של השלבים במלחמה. בתקופה שלפני הכרזת המדינה בהדרגה הפכו העימותים המקומיים הביקיהלתיים לקרבות שבהם השתתפו כוחות כמו סדירים שבאו מחוץ לאזור – יחידות צבא ההצלה ומתנדבים למיניהם בצד הערבי ויחידות פלמ"ח ותגבורות חי"ש בצד היהודי. יתרה מזו ההתנגשויות המקומיות הביקיהלתיים נמשכו גם אחרי 15 במאי ואף אחרי הסכמי שביתת הנשק, ולמעשה הן נמשכות באופן שונה עד היום. זו מלחמה בין שתי הקהילות העיקריות בארץ ישראל, בעלת אופי מקומי ובעצימות משתנה, על השליטה בפועל בשטחי ארץ ישראל. כדרך של מלחמות ביקיהלתיים שאי אפשר להכריען באמצעים קיצוניים, בהם גירוש או השמדה, הן נמשכות ונמשכות, ולבסוף דועכות לאיטן בתהליך שלעיתים נדמה כאינסופי.

⁴¹ יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, תל אביב: מערכות, 1986, עמ' 135.
⁴² צבי זמיר, גדוד "ירושלים", בתוך: זרבבל גלעד ומתי מגד (עורכים), ספר הפלמ"ח, כרך שני, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ג, עמ' 821.

⁴³ יוסף אוליצקי, ממאורעות למלחמה – פרקים בתולדות הגנה על תל אביב, תל אביב: הוצאת מפקדת ההגנה בתל אביב ושירות תרבות של צבא הגנה לישראל [תש"ט], מהדורה שלישית, 1951 (להלן: אוליצקי, ממאורעות למלחמה). אוליצקי היה כתב של דבר וחבר ההגנה.

⁴⁴ דוד ברגוריון, "בפתח הספר", חתום 'ערב יום כיפור תש"י', 2.10.1949, בתוך: אוליצקי, ממאורעות למלחמה, עמ' 40.

⁴⁵ שם, עמ' 35.

⁴⁶ שם.